

РОЗДІЛ X РЕЦЕНЗІЇ

*В. С. Шандра
(м. Київ)*

**БОБКОВА О. М. А.Я.ФАБР: ПОРТРЕТ АДМІНІСТРАТОРА
НА ФОНЕ ЕПОХИ /
ПОД РЕД. И ВСТУП. СТ. А.А.НЕПОМНЯЩЕГО. –
Симферополь, 2007. – 312 с.**

Досліджуючи історію державних установ Російської імперії як складову формування бюрократичного апарату і технології регіонального управління, не можна не звернути увагу на книжку О.М.Бобкової „А.Я.Фабр: портрет адміністратора на фоні епохи”, котра вийшла друком під грифом Центру пам’ятокознавства Національної Академії наук України та Українського товариства пам’яток історії й культури. Вона стала черговим, восьмим випуском серійного видання „Биобиблиография кримведения”, яким опікується професор А.А.Непомнящий, котрий забезпечив редагування цієї книжки. Як з’ясувалося, О.М.Бобкова успішно захистила кандидатську дисертацію, назва котрої „Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А.Я.Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х рр. XIX ст.”. практично збігається з назвою видання.

Принагідно зауважимо, що зростаючий інтерес до історії діяльності губернаторів, можливо, викликаний ностальгією за стабільністю державної влади, засвідчила і недавня поява біобібліографічного довідника, укладеного чернігівськими архівістами¹.

Як і прийнято, видану у Симферополі книжку, відкриває змістовний вступ професора А.А.Непомнящего з намаганням переглянути сциєнтизм історіографічної моделі та вписати запропоновані О.М.Бобковою сюжети до красназничої проблематики й пов’язати їх з біоісторіографічними дослідженнями. Авторський текст супроводжується епістолярієм А.Ф.Фабра, ретельно укладеними іменним та географічним покажчиками. Поліграфічна складова видання заслуговує також високої оцінки за вміщення немалої кількості малюнків, портретів, котрі, як і тверда обкладинка з портретом А.Я.Фабра, надають книзі певної ошатності й вишуканості. Постійне звернення дослідниці до історичних документів, котрі наводяться у розповіді, супроводжує вартісними вкрапленнями авторський текст. Останнє надає виданню нового виміру – археографічного, що дозволяє читачу поглиблювати створюваний образ губернського чиновника.

Це перша чи принаймні одна з перших книжок в Україні спеціально присвячена одній постаті з когорти адміністраторів епохи Миколи I. Чому саме він удостоївся такої прискіпливої уваги, спробуємо з’ясувати, розмірковуючи з цього приводу над запропонованим дослідженням. Насамперед, автору слід віддати належне за аналіз усіх попередніх публікацій, котрі так чи інакше були присвячені постаті цього адміністратора. Серед досліджень виявилися як

автори столичні, так і місцеві, як аматори, так й історики-професіонали. Серед останніх праці О.І.Дружиніної, С.А.Секиринського, М.П.Єрошкіна, П.А.Зайончковського. О.М.Бобкова орієнтує читача на те, що адміністративне врядування А.Я.Фабра розглядатиметься з врахуванням досягнень цих авторитетних істориків.

З'ясувалося, що останній спонукав взятися за перо вже багатьох сучасних дослідників (В.О.Широков, В.І.Лазерник, Є.А.Чернов, А.В.Огородник, Е.В.Андрейко, М.Е.Кавун, А.К.Швидко, С.О.Андропов, І.В.Туніна та ін.), котрі підготували про нього цілу низку докладних статей, розвідок, повідомлень. Сталий інтерес до цього діяча викликає не лише повагу, а й змушує думати, що в оцінці його діяльності дослідники не знаходять спільної мови. Однак ні. Авторка не зауважила нічого подібного, нею відмічаються лише нові факти, які вніс до теми кожний, хто досліджував „катеринославського Рішельє”. Найімовірніше, саме це зумовило, що О.М.Бобкова не знайомить читача, а яку ж вона ставить перед собою мету – повторити все сказане до неї, а чи заперечити своїм колегам-попередникам. Дослідниця обрала шлях уточнення спірних біографічних даних, почавши з дати народження. Якщо з цим вона впоралася, то щодо етнічного походження А.Я.Фабра нею не внесено жодних уточнень, котрі б підтверджували, або заперечували його німецьке походження, а слід було. Його службова кар'єра розписана досить детально з великим пізнавальним зацікавленням. Ми ж розглянемо один з аспектів, який торкається освітнього рівня дореформеного чиновника. Щоб отримати асесорський чин, А.Я.Фабр 1819 р. успішно екзаменувався в Іспитовому комітеті при Харківському університеті з російської граматики і риторики, російського цивільного і кримінального права, загальної й нової історії, хронології, фізики, географії та статистики. Отож, тут бачимо реальне, хай і запізнеле, але втілення пропозиції М.М.Сперанського щодо підняття освітнього рівня чиновництва.

Варто звернути увагу і на присвоєння А.Я.Фабру 1820 р. дворянського титулу внаслідок здобуття відповідного чину й набуття у власність маєтку. В його особі ми маємо яскравий приклад, якими чинниками стимулювалася державна служба у Російській імперії. Адже спадковим дворянином А.Я.Фабр став лише внаслідок обіймання посади правителя канцелярії головного начальника краю, генерал-губернатора М.С.Воронцова. Хоча переконана, що питанню матеріального заохочення та морального стимулювання служби А.Я.Фабра слід було б приділити більше уваги шляхом з'ясування, як зростали розміри його жалування, статки від землеволодіння, а можливо й від інших джерел матеріального забезпечення. Цікаво було б з'ясувати взаємозалежність рівня матеріального забезпечення і ефективності виконання державних завдань.

Перелічуючи обов'язки чиновника з особливих доручень при таврійському губернаторові та таврійського губернського прокурора, дослідниця вдало зауважує, що головним їх завданням був контроль за дотриманням законів, і вважає, що виконання цієї вимоги було найбільшою заслугою чиновника. Й це, справді, відповідало дійсності. Однак варто поставити запитання, чи могла верховна влада (адже лише вона мала право на видання законів) передбачити всі деталі житейських перипетій. Саме тому А.Я.Фабр постійно змушений був надсилати в центр донесення-рапорти, інформуючи верховну владу, як розвиваються ті чи інші події. А вже та давала накази-розпорядження. Ця бюрократична традиція абсолютної монархії себе більш-менш виправдовувала за спокійної ситуації, але не на недавно приєднаному Півдні з усіма його геополітичними

й соціоетнічними проблемами. Саме тому М.С.Воронцов потребував „чиновника расторопного, деятельного и на которого во всем положиться можно” (с. 63). А звідси напрошується ще одне цікаве запитання, наскільки типовим було кар’єрне зростання чиновника губернського рівня на Півдні, а чи тут воно мало особливості? З’ясовуючи цю проблему, зовсім інакше сприймалися б авторські твердження, як й їхня достовірність, що А.Я.Фабр був цілеспрямованою особистістю, невтомним чиновником, котрий демонстрував професійні підходи до виконання своїх обов’язків, про його творчий (?) підхід до виконання державних завдань.

Важливо врахувати, що Росія у роки царювання Миколи I переживала не кращі часи, оскільки принципи особистої необмеженої влади монарха були доведені до останньої межі, за якою внаслідок Східної (Кримської) війни наближалася соціальна криза. Її вдалося попередити не Миколі I, а вже Олександрю II, котрий вимушений був стати на шлях Великих реформ. Форми та темпи розвитку абсолютизму в Росії відрізнялися від європейських, зокрема тим, що тут не склалася система клієнтел з її спадковістю посад. Російські монархи управляли імперією на системі доручень, внаслідок котрої губернатори й генерал-губернатори могли бути у будь-який час відізовані з посад і переведені на такі ж або подібні в інші регіони імперії. Основними обов’язками губернаторів продовжували залишатися нагляд за збором податків, виконанням натуральних повинностей і постачанням рекрутів, як і нагляд за діяльністю адміністративно-судових установ. Обійманню посади катеринославського губернатора А.Я.Фабром та його повноваженням присвячено окремих розділ монографії. Дослідниця зауважила, що поруч з основними напрямками діяльності губернатор переймався також будівництвом доріг. Знову ж таки не варто було обмежуватися констатацією фактів, а слід було пояснити це явище чи то потребою перевозити збіжжя до Одеського порту, а чи військовими потребами імперії. У цьому плані краще виглядає ситуація з дискусією щодо створення з деяких місцевих повітів нової губернії, коли критерієм поділу поруч з іншими пропонувався соціоетнічний фактор, як-от: вірмени Маріуполя, серби Слов’яносербського повіту. Це ж саме стосується й відносно пояснення прискіпливої уваги губернатора щодо поліпшення такої структури влади, як поліція.

Не завжди критичний підхід до губернатора А.Я.Фабра, дещо упереджений фіміамізм змушує дослідницю часом ідеалізувати особу останнього, як і його заходи, особливо, коли йшлося про придушення за допомогою військової сили селянських виступів. У цьому разі, певно, слід шукати інші підходи до характеристики губернаторів миколаївської епохи – таких, як поліцейський стиль управління, котрий був пануючим в імперії. Відповідні заходи спрямовувалися на попередження селянських виступів, які викликалися непомірними повинностями, що лягали на сільське населення краю під час Східної (Кримської) війни. Вони могли б більш рівномірно поділятися між усіма станами, а не лише непривілейованими (податковими) і т. д. Однак, звичайно ж, не варто слідом за попередніми авторами ховатися за патріотичну риторику щодо прифронтової діяльності катеринославського губернатора.

Натомість, висвітлення діяльності А.Я.Фабра по благоустрою Катеринослава як губернського центру вдалося авторці значно краще. Найімовірніше, через наявність значно більшої кількості джерел та внаслідок їх аналітичного опрацювання шляхом порівняння із становищем інших губернських міст імперії. Перечислення заходів, котрі ініціював і підтримував губернатор, справді, вражає, однак

у цьому разі слід вказати на бездіяльність міської думи. Або про підпорядкування органу міського самоврядування губернаторові, бо саме дума повинна була займатися тим, чим займався останній.

Ряд розділів монографічного видання присвячено діяльності А.Я.Фабра на поприщі краєзнавчої, музейної та благодійницької діяльності. За тогочасним розумінням вони нерозривно були пов'язані з адмініструванням. Освоєння імперією нових територій велося не лише шляхом запровадження та утвердження інститутів влади, характерних для внутрішніх губерній, а й освоєння культурного простору, щоб показати, що Росія у цьому відношенні буде проводити більш послідовну політику, ніж Оттоманська Порта, про що писала ще свого часу О.І.Дружиніна². З часом ця діяльність набирала нових форм. Підтримувана М.С.Воронцовим вона ставала невіддільним атрибутом, характерною прикметою освоєння південного регіону. Саме ці імперські завдання мобілізували місцевих адміністраторів інтенсивно займатися питаннями культури, освіти, благодійництвом, дослідженням природничих і демографічних ресурсів краю. Численні приклади, наведені у дослідженні О.М.Бобкової не зайве підкреслюють та пояснюють цей імперський феномен. Як і те, що „наукові” праці, й зокрема А.Я.Фабра, не витримали випробування часом та перебували, найімовірніше, на перехресті політики і науки, про що зазначали вже його сучасники. Тим не менше, постійно культивована державна зацікавленість спрямовувала й місцеве населення на збереження пам'яток історії та культури, їхню передачу до спеціально засновуваних музеїв.

Оригінальним вийшов розділ монографії „А.Я.Фабр в историческом анекдоте”. У такий спосіб авторка, як я розумію, намагалася передати ставлення до чиновника якнайширших верств населення. Підібрані з газет і спогадів, вони жваво ілюструють управлінську та побутову культуру губернатора. Цей розділ значно виграв би, коли б були прокоментовані, по можливості, звичайно, автори анекдотів, а то й сюжети, як це зроблено в наступному розділі, присвяченому епістолярію А.Я.Фабра. Цінним було б і самостійне дослідження про повсякдення губернського чиновника А.Я.Фабра, тим більше, що документальний матеріал, вміщений у книзі, дає для цього всі підстави. Але це вже побажання автору на майбутнє. Аби покінчити з побажаннями, варто звернути увагу на один, але важливий момент. 1783 р. до Росії було приєднано не Кримський півострів (с. 107), а державне утворення – Кримське ханство.

Омський історик А.В.Ремньов для з'ясування протікання імперських процесів у Росії ввів поняття „географія влади” для того, щоб відобразити складність адаптації державної бюрократії до регіональних умов. На його переконання, на азійських окраїнах Російської імперії склався особливий тип чиновника, на поведінку котрого впливали специфічні умови регіону. Йому були притаманні такі властивості, як співпраця з верхівкою місцевої еліти, вміння лавірувати між різними її групами й таке інше. Він міг переносити управлінські прийоми та технології з однієї країни імперії на іншу³. О.М.Бобковій вдалося створити інший образ російського чиновника за допомогою характерних властивостей, котрі мав А.Я.Фабр. На відміну від Ремньовського останній, хоча й був не зовсім місцевого походження, але повністю реалізував себе в одному історичному регіоні. Вражає його відданість державній службі, за що верховна влада йому сповна сплачувала, як спадковим дворянством, так і можливістю набути маєток у Таврійській губернії розміром 6 тис. десятин, а також лісну дачу в 500 десятин та виноградник на 23 десятинах землі в районі Алушти. Однак через брак часу А.Я.Фабр не

мав можливість обзавестися родиною, скористатися матеріальними багатствами. Після його смерті вони, як благодійні, перейшли у власність будинку опіки сиріт у м. Сімферополі.

Тож, підсумовуючи, варто наголосити, що ґрунтовне дослідження О.М.Бобкової урізноманітнює образ чиновника Російської імперії, значно доповнює його типовий образ новою мозаїкою.

¹ Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / Сост. А. В. Морозова, Н. М. Полетун; предисл., прилож А. В. Морозовой. – Чернигов: РИК “Деснянська правда”, 2006. – 200 с.

² Дружинина Е. И. Северное причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959. – С.116.

³ Ремнев А. В. Рассуждения по поводу имперско-региональных понятий // [http// www. Saratov. iriss. ru / empires.](http://www.Saratov.iriss.ru/empires)